

Cuntrada sacrala

In'excursiun da Tschamut a Camischolas

Ina guida

Indicaziuns cuortas, cavazzins, detgas, accents, specialitads, cultura, historia, ...

Ina detga da sisum la val Tujetsch

Il Crap dunna veglia

sesanfla sin in crest dadens Tschamut. Si leu havein nus savens fatg termagls sco affons. Quei ei in crap liung, mess ensemen da plattas, che stattan sidretg sco in cudisch. Quei ha mia tatta raquintau: Inagada ei in buobet vegnius speras ora giu dalla Siala, il paster pign. Ei era in di freid e bletsch. Cheu ei il crap sesaviarts si avon el, sesaviarts si sco in cudisch. Endadens era ei da veser tut pusseivel: ina rucal da rintgas dad aur, pintgas cadeinas dad argien, cristallas tarlischontas, biala vischala ed in per calzers novs, bein fatgs. Ina vusch ha dumandau, tgei ch'el vessi bugen. El ha mirau entuorn, entuorn ed il davos ha el priu ils calzers, perquei ch'el veva freid ed ei plueva fetg, ed el mava pei blut. El veva scaldau ils peis sut sia caura che spundeva aua. Suenter ch'el ha giu priu ils calzers ei il crap seserraus cun in schem lamentont. Il buob ha udiu ina vusch tresta. Mia tatta ha tertgau, che l'olma en quei crap fussi stada spindrada, sch'il buob vessi giavischau tut quei ch'era da veser el crap. El ha gest giavischau quei ch'el duvrara en quei mument, perquei ch'el veva freid ils peis. El ha buca tertgau pli lunsch, ch'el savessi aunc duvrar dapli. El ei ius a casa cun in pèr calzers novs.

Introducziun e partenza sil crest da Tschamut

Part sisum dalla Val Tujetsch (Vischnaunca Tujetsch)

Tschamut ei il vitg il pli el vest dil cantun Grischun, il pli egl ost sesanfla S. Maria en Val Müstair; distanza 207 km, lingia grada 230 km, viadi cun auto 3 uras e 21 minuta.

Tschamut: in muot, ina tschema muota, ils Gualsers han numnau il vitg Z'Mut (medem liug ella vischinonza da Zermatt) sesviluppau a Tschamut.

Bellezia vesta sill'entira part sura dalla Val Tujetsch, il territoris dils Gualsers, planira da Selva e planiretta da Prau Mulin (Mühlematt).

Tschamut

Colonisau entras ils Gualsers el 13 e 14avel tschentaner, gl'emprem neu da Goms ad Ursera/Andermatt e da leu sul Pass Alpsu.

Igl onn 1212 retscheivan ils vischins da Tschamut l'Alp Tschamut per siu agen diever cun pagar in tscheins-fier. Quei document vegn renovaus igl onn 1398. Ei l'alp stada in schenghetg dalla claustra e motivaziun da colonisar quei territori cun l'obligaziun da tgirar il trapass sul pass? A Tschamut possedeva la claustra ina casa pils viandonts sul pass e la caplutta da s.Clau formava ina caplutta da hospezi – rugar per agid pil viadi sul pass. Ils cuolms fuvan in prighel pils carstgauns, lavinase crappa mo era spérts e strias ed il prighel da vagnir rubai.

Tschamut fuva quasi sco ina vischnaunca ella vischnaunca da Tujetsch. Entras il possess dall'alp fuvan els fetg autonomi en fatgs da pasculaziun ed alpeggiaziun. Quei ha cuzzau tochen 1866. Igl onn 1861 han ils vischins da Tschamut cumprau giu l'alp dalla claustra e sedeliberai dil tscheins-fier. Igl onn 1863 sedispetan els culla vischnaunca pertuccont la pastira dil Muntraviers e gudognan il process. Cun la cumpra dall'alp ed ils cuosts da dertgira creschan ils deivets dils Tschamuters ed els ein sfurzai da vender l'alp alla vischnaunca. Aschia ein els daventai cumpleins Tuatschins en tuts graus cun tuttas obligaziuns.

Ils onns 1863/1864 ei la via vegnida eregida sul Pass Alpsu. Il vitg ei pli fetg sestuschaus encunter la via. Igl onn 1866 vegn il Hotel Rheinquellen eregius entras la famiglia Cavegn, piuniers dil turissem ella val. Igl onn 1951 destruscha ina lavina il vest dil vitg cun destruir la sala dil hotel ed ina casa.

Persunas enconuschentas e prominents da Tschamut

Igl onn 1766 brischa il vitg dad Andermatt. La famiglia Diogg secasa a Tschamut, damai che la mumma fuva ina Tschamutra. Il feagl Felix Maria Diogg daventa in renomau e reconuschiu purtrestist. Siu liug d'activitad e habitadi ei Rapperswil. El purtrestescha persunalitads dalla regiun Turitg, denton era digl exteriur, aschia era la zara dalla Russia. Paulo Romana ei in artist-architect derivonts da Tschamut. Ella Italia sescolescha el ed ei lu denter auter activs el vest dalla Ucraina. A Lwiw (Lemberg), aschia remarca ina notizia: ...die im Jahre 1582 vollendete Synagoge des Isaac Rachmanowicz in Lemberg deren Baumeister Paolo Romano aus Chiamunt in Grisonien, der Erbauer der walachischen Kirche in Lemberg gewesen sein soll. .... Von 1591 bis 1629 wurde daneben die jetzige *Mariä-Entschlafens-Kirche* vom italienischen Architekten Paolo Romano gebaut...

En connex cun Tschamut vegn era Conrad Ferdinand Meyer (1825 – 1898) bugen numnaus. El cudisch da hosps dil hotel Rheinquellen Tschamut stat sut il datum dils 29 da settember 1874: *Conrad Ferdinand Meyer mit Fr. Betty Meyer, Zürich 29. September 1874 verreisen nach einem sehr schönen Aufenthalt von sechs Wochen.* La tradiziun raquenta ch'el hagi finiu a Tschamut il roman historic Gieri Genatsch (1596 – 1639)! Giugau ina rolla centrala duront ils Embrugls grischuns (1607/18 – 1639).

Caplutta da s.Clau

Da vegl enneu steva leu ina casa dalla claustra, in hospezi, per viandonts e pelegrins. La caplutta da s.Clau possibilitava da rinforzar spirtalme in ils viandonts.

Sontgaclau ei il patrun dils scolars e students, pelegrins e viandonts, dils amurai e parturentas, dils vegls, ministrants ed affons ed era dils laders, survegiladers da perschuns, prostitutas e perschuniers.

La caplutta actuala ei eregida alla fin dil 15avel, entschatta dil 16avel tschentaner.

Igl altar actual datescha dil 18avel tschentaner

La statua da s. Clau ella nav da vart seniastra deriva d'in luvtarori digl Allgäu e datescha d'entuorn 1500. Igl onn 1933 ei la statua vegnida restaurada da rudien. Quei onn ha giu liug ina restauraziun pli gronda cun midadas dils altars, igl altar seniester da lu ei vegnius plazzaus davontier e la statua, suenter ina pulita restauraziun, digl altar seniester ha anflau plaz egl altar el chor. Oz vegn la statua attribuida a Gion Ritz da Selkingen (1666-1729), che ha onstruiu a Sedrun ella nova baselgia igl onn 1702 igl altar principal ed ils dus laterals.

Quei onn ein era plirs maletgs murals vegni alla glisch. Vid la preit dretg in sogn cun manti brin ed in calisch, carteivel igl evangelist s. Gion ord il miez dil 16avel tschentaner. La preit el sid muossa ussa sogn Paul cun spada e cudisch serrau. Plinavon sesanfla leu in maletg cun sogn Carlio Borromeus e s. Paul. Igl esch che menava dil sid ora el liber ei quei onn vegnius dislocaus el vest dalla caplutta. La restauraziun da quei onn ei vegnida organisada e per gronda part finanziada dalla famiglia Bernsaconi. A caschun d'ina disgrazia cun la curdada el glatscher da Maighels da Giacomo Bernasconi ed Arturo Lafranchi han els dus empermess, en cass d'in spindrament, la renovaziun dalla caplutta. Quei ei succedi ed il maletg sugl esch regorda a quei schabetg.

El chor sesanflan maletgs, numnadame in quater scenas da legendas da s. Clau.

1. S. Clau schenghegia la dota da spusa allas treis feglias.

In um pauper haveva l'intenziun da far luvrar sias treis feglias sco prostitutas, perquei ch'ellas

savevan buca maridar muort la munconza dalla dota da maridar. Nicolaus, aunc buca uestg ed artavel d'ina facultad pli gronda, ha intervegniu dalla situaziun urgenta ed ha fiers treis notgs ina suenter l'otra mintgamaì ina gronda rucla d'aur tras la finiastra dalla combra dallas treis mattas giuvnas. Duront la tiarza notg eisi reussiu al bab da scuvierer Nicolaus, da dumandar el suenter siu num ed engraziar per quei agid. Sin fundament da quella legenda vegn il sogn savens presentaus cun treis ruclas d'aur u meila d'aur sco attribut da sontgadat. Quei ei era il cass tier la statua da vart seniastra ella caplutta.

2. S. Clau spendra la veta als treis precis condemnai.

Treis signurs romans envidai da Nicolaus a Myra ein daventai perdetgas cura ch'el ha spindrau persunas innocentas dall'execuziun sdrappond la spada ord maun dil derschader. Cura che quels signurs ein sezs daventai pli tard ufrendas d'ina intriga e condemnai alla mort, han els clamau Nicolaus per agid. Quel ei cumparius agl imperatur ed ha smanatschau cun consequenzas engraviontas en cass d'ina condemnaziun. Ils signurs ein vegni relaschai immediatamein, raquenta la historia.

3. Appariziun da s. Clau duront il viadi silla mar a Myra.

4. In maletg votiv. Ei setracta cheu da dus umens che scatschan, cun agid da s.Clau, guerriers a cavagl.

Sigl arviul seniester penda in maletg digl altar vegl: Maria cun s. Clau e s. Bistgaun.

Signaus cun: Johann Christoph Guser 1679.

Igl arviul dil chor ei ornaus cun in maletg dalla s.Trinitad. Gion Columban Diogg, il bab da Felix Maria Diogg seigi il pictur da tal maletg entuorn 1780, aschia la tradiziun.

Il plantschium sura ella nav: ina construcziun dalla fin dall'epoca gotica, entuorn 1500. El centrum ei postau ina cumplicada rosetta tagliada ora en fuorma da squamas da pèschs.

Quella ei circumdada d'ornaments dad uoppens e carteivlamein nodas-casa. Enconuschent ei sulettamein igl uoppen dalla Ligia Grischa - tut igl auter ei forsa era mo decoraziun.

Il derschalet

Sill'Alp Tschamut ein las vaccas, cura ch'ellas eran mulschidas, tuttenina svanidas naven dil stavel, ed ils paster han buca saviu, nua ch'ellas eran. Els han tertgau, ch'ellas seigien tuttas rucladas. Suenter han ils pasters priu il cudisch d'evangelis ed han legiu igl evangeli da sogn Gion. E cu els han giu finiu da leger, ein las vaccas puspei stadas leu en stavel cullas greflas plein spigias carnun. Ellas eran idas giul Tessin.

La buoba loscha

Sin Tschamut fuva ei igl usit ch'in vischin stueva pertgitar ils pors las fiasta a casa. Quei mava en roda. Inagada ha ei tuccau ad ina matta ualti luschara ed adina beinvestgida. Quella fuva buca cuntenza ch' ella saveva buca ira a Sedrun a Sontgilcrest cullas mattauns. Ella leva buca pertgitar ils pors. Perquei ha ella dau tissi a siu piertg e la damaun era il piertg ventschius e cu tuts auters fuvan pinai per ira giu Sedrun ha ella griu suenter ad ina outra: "Giu culla purschalla! Si culla tschupella! Miu piertg ei schluppaus!" Ella ha fatg ina sgnocca per buca stuer star a casa ed ei ida cun las outras a far Sontgilcrest. Per castitg eis ella vegnida scungierada suenter la mort sil Badus. Si leu ha ella stuiu star ella greppa dumengias e luvardis.

Ha la péra si peis?

Inagada ei ina femna da Tschamut ida cun sia feglia giu Cuera. La feglia veva aunc mai viu puma. La sera ha in pur dau suttetg ad ellas en ina stalla da cavals enamiez in curtin. Leu fuvan pirers. La feglia veva queidas da magliar péra e la mumma ha detg ad ella:

"Enzacuns son ins schon prender, quai fo nuet," e lu ha la mumma scurlau in pirer ed in pèr pèrs ein dai giun plaun. La feglia peglia in pèr ed entscheiva a magliar. Lura damonda ella: "O la paira se pais?" La mumma ha detg: "O, na, la paira o betga pais!" Lu ha la feglia

detg: "Sche la paira o betga pais, vai ju magliau in rustg!"

Sutcrestas

Il vitg d'unviern pils vischins da Selva. Da miez december entochen entuorn Pastgas serendevan ils vischins cugl entir menaschi a Sutcretsas.

Il vitg ei vegnius eregius ils onns 1850. Sur Deplaz ei staus il grond iniziand. Pliras casas e plirs clavaus cun nuegls han en cuort formau in vitget. Pliras casas ein vegnidas menadas neutier d'auters loghens dalla val. Igl onn 1852 vegn la caplutta dedicata alla mumma digl agid construida. El medem baghetg sesanflavan la scola e la habitaziun dil caplon.

Entochen ils onns 1880/1890 han ils Selvaners fatg diever da quella pusseivladad da fugir dallas lavinas. La replontaziun digl uaul e la costruziun da mirs e lavineras han fatg segirs ils habitons al pei digl Uaul da Rusas.

Igl onn 1929 vegn in niev baghetg da scola eregius a Sutcrestas; ils onns 1940 entuorn 35 scolars ed ils onns sisonta aunc adina entuorn vegn. Era ils affons da Tschamut frequentavan leu la scola. Els fagevan quater gadas per di quei viadi e settenevan adina encunter il crest pervia dil prighel da lavinas.

Duront il temps da scola udevan ils affons meinsvart ramurs sco sche numerusas personas massen da scala si e giu. Il scolast ughegiava da mirar – mo veseva nuot.

Igl onn 1959/1964 ei la caplutta en decadenza vegnida scarpada giu. La scola ei vegnida vendida ad ina organisaziun da Lucerna che meina dapi lu la casa sco camp da vacanzas.

Selva

1630 L'emprema caplutta da Selva ei vegnida consecrada ils 13 da zercladur 1630 da uestg Giusep Mohr. Ella possedevea treis altars ed era dedicata a s. Gion evangelist, s. Paul e s. Valentin.

1785 Quei onn, ils 15 d'october, ei igl entir vitg da Selva barschus giu. Era la caplutta ei daventada l'unfrenda dallas flommas. Tier la reconstrucziun dalla nova caplutta ei in cert mistral Mirer da Sursaissa e Fidel Condrau da Rueras stai gronds benefactors.

1808 La notg dils 12 sils 13 da december 1808 destruescha ina lavina la gronda part dil vitg. Ventgatschun personas han anflau la mort.

1949 Tier il grond incendi da Selva, ils 11 da zercladur 1949, ei era la caplutta barschada giu. Ina nova caplutta ei vegnida baghegiada sin niev sulom cun igl agid e sustegn da l'entira populaziun svizra, e quei da 1950-1952. Architect ei Venanzi Maissen da Cuera staus.

1952 Per la fiasta dalla naschientscha da Maria, ils 8 da settember 1952, ha uestg Cristianus Caminada consecrau la baselgia en honor dils apostels s. Gion evangelist e s. Paul ed igl altar grond en honor da s. Onna, s. Giusep e s. Gion Battista. Egl altar grond ein aunc vegnidas tschentadas las reliquias da s. Fidel da Sigmaringen, da s. Urschla e s. Jucundus.

La statua da Nossadonna digl agid, entuorn 1500, ei vegnida transportada a Selva. Leu ha ella obteniu in niev plaz ella biala finiastra da colur el chor. Cun quella caschun ei igl altar da Gersau vegnius remplazzaus cun in pli sempel. Dapi quei onn sesanfla il liug da pelegrinadi a Selva enstagl a Sutcrestas. La baselgia da Selva ei lu era vegnida dedicata a Nossadonna digl agid.

Ils quater zenns el clutger ein vegni schenghegiati als vischins da Selva. Els sesanflavan avon en ina caplutta a Gersau, Lucerna. Treis zenns portan l'annada 1898 ed il pign ei da

1889. Tuts quater ein vegni culai dalla firma H. Rüetschi, Aarau.
Era igl altar grond ella nova baselgia derivava da quella caplutta a Gersau.

1972 La caplutta ei danovamein vegnida renovada. La scantschala, las truccas ed ils altars existents ein vegni allontanai ed ins ha adattau igl intern dalla caplutta al temps modern.
Seniester digl arviul vesein nus duas statuas modernas che presentan s. Gion e s. Valentin.

Seniester vid la preit ella nav stat ina statua d'ina Nossadunna dallas dolurs (Mater dolorosa, latin per schmerzenseiche Mutter ni Schmerzensmutter) ord il 18avel tschentaner. En rama dalla veneraziun da Nossadunna vegnan las dolurs da Nossadunna presentadas, il quitau per veta duronta da Maria per siu fegl Jesus Cristus. Fuormas specialas ein la presentaziun da Nossadunna dallas siat dolurs e la Nossa cara dunna dalla solidaritad.

Dretg vid la preit penda in maletg d'in altar vegl che muossa Nossadunna cugl affon Jesus. Renovaus 1947. Nossadunna dalla farcla dalla glina. Sebas sin il rapport dalla visiun da Gion d'ina dunna en speranza persecitada d'in drag che stat coronada cun steilas e vestgida cun il sulegl sin la glina, exponida cul davos cumbat apocaliptic denter in drag ed ina siarp che spida aua d'ina vart e gl'arzaunghel Michael da l'autra vart.

Punt dalla viafier sur Selva

Igl onn 1951 ei quella punt vegnida destruida entras la lavina che ha satrau ils 20 da schaner 1951 scolast Giusep Giossi ella casa egl ost dil vitg. La punt ei vegnida reconstruida sut l'egida da Luis Hendry, capoluvrer tier la Viafier Furca Alpsu.

1910 Fundaziun d'ina Associazion per construir la Viafier BFD (Brig-Furca-Disentis)
Finamira ei la promoziun dil turissem ella regiun Goms – Ursera – Val Tujetsch

1911 entschatta dalla construcziun dalla viafier cun rodund 3000 luvrers sigl entir tschancun Brig – Mustér

1913 ils 13 da november, tren d'emprova denter Sedrun e Mustér

1915 ei igl entir tschancun finius, inclusiv il tunnel da basa Furca

Problems finansials muort l'Emprema uiara mundiala (finanziaziun per gronda part ord Frontscha)

Tochen 1923 ruaussan las lavurs cun excepziun e mo il tschancun denter Brig e Gletsch ei en funcziun.

Cun agid dalla Confederaziun e dil Cantun Grischun vegnan las lavurs da sanaziun terminadas sin igl onn **1926**. L'avertura digl entir tschancun succeda ils 2 da fenadur 1926, ussa Viafier Furca Alpsu.

Baghegiau ora segir d'unviern ils onns **1940** cun la gallaria sil Pass Alpsu e pli tard prolungaziun dil tunnel dil Calmut. L'electricaziun succeda ils onns 1940. La Secunda uiara mundiala ha sfurzau e motivau da ver ina colligiaziun segira viers ost.

Denter Val Val e S. Brida vegn la viafier segirada entras plirs projects da plontaziun. La val ha profitau cun numerusas plazzas da lavur, lu cul turissem sco transport els territoris dad ir cun skis.

Igl onn **1961** ei la Viafier Furca Alpsu vegnida fusiunada cun la Viafier dalla Val Scalina ed igl onn **2003** nescha la Viafier Matterhorn Gottard cun la fusiun cun la Viafier Zermatt. La cumposiziun la pli enconuschenta, numnadamein il Glacier Express, traversa il territori da Zermatt a S. Murezi dapi igl onn **1930**.

Caspausa

Il num Caspausa resta aunc adina empau misterius. Il liug ha in ligiom cul Crispalt e cul plaid pausa – liug da pausa. *Pader Ambros Widmer*

Ca = en auters nums culla presibla ca (Caduff, Capaul) munta quel casa.
Egl anniversari da 1456 maunca il num Caspaua sco liug habitau, quei che fuss tgunsch stau pusseivel dad esser stau in bein colonisau dils Gualsers.

El num **Scangleras**, in tschancun pli anora, sezuppa il plaid slondas, la preparaziun da slondas.

Planatsch

Deriva da plaun-atsch - in plaun pauc bi – in pign plaun – plaun maldulau
Colonisau dils Gualsers

Bellezia vesta silla part sut dalla Val Tujetsch culs vitgs da Dieni a Bugnei a da vart dretga Surrein e Cavorgia. La gronda part ei vegnida colonisada el decuors dil 9 e 12avel tschentaner.

Milez

Deriva da muletgs; plazs da ruaus pil muvel duront la notg; era stavel per mulscher las vaccas

Val Giuv

Alp dalla claustra entochen 1861 obligada ad in tscheins fier. Alp Culmatsch e Liez formavan ina part dall'Alp Giuv.

Val da minerals d'ina grondiusa qualitat. Territori dils Milarits e quarz brin cun Adulars.

Culmatsch

Deriva da cuolm + atsch - in pign cuolm – in pauc bi

Mulinatsch

... atsch = la fuorma diminutiva, pigiurativa

Pign mulin – consequentamein vegneva ella vischinonza cultivau graun.

Colonisau dils Gualsers.

L'ucliva Giuv

Giuv ei ina ucliva colonisada dils Gualsers. Il plaid deriva dil tudestg Joch, romontsch giuv / giuf; sco il vitg da Juf ella Val d'Avers, il vitg il pli ault posiziunus sur mar sin 2127 m.s.m. Igl ambient ha quasi dau il num al vitget

1768 habitavan a Giuv 22 persunas en 5 casas. Tenor pader Placi a Spescha stevan aunc leu igl onn **1805** mo pli duas casas.

1836 Quei onn destruescha ina lavina 7 clavas cun nuegls cun ils muvels. Quei ei schabegiau la fiasta da Nadal. Tschun persunas ein vegnidas satradas d'ina lavina, duas ein vegnidas anfladas mortas

Dapi il **17avel tschenataner** ei s. Bistgaun in favorit denter ils sogns e quei muort las murias e pestilenzas eis el gie il sogn per agid en talas miserias – il sogn dalla pesta.

1650 La caplutta ei buca documentada precisamein. La fuorma dalla caplutta lai dubitar ch'ella seigi vegnida baghegiada el decuors dall'entschatta dil 17avel tschentaner.

1750 Igl altar construius entuorn la mesadad dil 18avel tschentaner, ei fetg sempels.

Enamiez denter dus pilasters il maletg che presenta Jesus vid la crusch, dretg s. Bistgaun e Maria, seniester s.Roc e s.Carli Borromeo. Il maletg el giebel muossa s. Nepomuc.

Igl altar se presenta en ina color cun bia blau che dat ina atmosfera simpatica al visitader. El lai sesentir ins fetg bein e vischins al tshiel.

Il maletg digl antipendi muossa la mort dil marter s.Bistgaun. Sper il flum Tiber damaneivel da Ruma vegn s.Bistgaun mazzaus da ses inimitgs e torturaders cun sittar paliats. Dasperas vesan ins ils pescadurs vid la lavur ed ils habitonts dil marcau che spassegian.

1806 Il zenn el clutger aviert porta l'annada 1806. El ha in diameter da 34 cm; tun: e' e peisa circa 30 kg. El porta l'inscripziun:
S.MARIA ORA PRO NOBIS 1806 MEISTER JOSEPH UNT BONEFATZ VALPEN VON RECKINGEN FON WALS. Maletgs: Maria e s. Antoni da Padua.

La caplutta viva era dalla historia dil **Gionet da Giuv** che veva da recitar in paternies sin siu viadi a Zarcuns. Cheu entscheiva sia via da meditaziun da mintga plaid dil paternies. Quella persuna ei stada empau dubiteivla. Aschia noda il caplon da Selva en siu urbari: *Il Gion Beer da Giuf vegneva da siu temps tenius, dad ina vart per in sogn e da l'otra vart per in stuorn. El eri ledis e dueigi haver giu ina visiun da Nossadunna a Zarcuns, schend che sch'ei vegnessi fatg firau la sonda suentermiezdi, vegnessi Tujetsch ad esser provedius cun paun. Cun cumprar e spargnar seigi el vegnius provedius ed ils smarschuns hagian giu fiasta. Sogn Paul di: Tgi che vul buca lavorar, vegn buca a magliar. Gionet da Giuv muossa a nus: Tgi che lavura buc, vegn a magliar. Tgi ha endretg? Umens da varga 80 onns han risdau quei a mi e mess vitier ch'ei seigi vegniu fatg ina brev da quellas varts, mo quella cuntegni aunc autras caussas ch'ins astgi buca schar veser ella.*
Denton fa Tujetsch quel ed auters diembers firaus ed ei va cuntinuadamein anavos la pietad e la facultad.

Rueras

L'urbarisaziun per fundar in vitg a Rueras ha giu liug all'entschatta dalla colonisaziun dalla val, dil funs dalla vallada e quei el decuors dil 9avel tochen il 12avel tschentaner. Il terren fuva seformaus entras ina bova giu dallas spundas da Caschlè/Flurin. Consequentamein deriva il num Rueras dalla fuorma Rova/Rüfe

Dil temps dil casti da Putnengia e gia avon fuva Rueras in Meierhof per la claustra da Mustér. Leu viveva il «meier», la persuna ufficala dalla claustra per incassar la dieschma dils subdits. Sper ils subdits deva ei era libers purs ella val e quels stevan sut la giurisdicziun dils Libers da Laax.

Il vitg da Rueras retscheiva entras quei impurtonza e meretta aschia baul ina atgna caplutta dedicata a s.Giachen e s. Cristoffel. Tenor in document digl onn 1368 steva a Flurin-Sura spel dutg ina caplutta, carteivel dedicadsa a s. Flurin. U entras ina lavina ni bova ei quella vegnida destruida e buca pli reconstruida.

1490 Il clutger baselgia da Rueras porta il pli vegl zenn dalla val. El ha in diameter da 54 cm; tun: b'; peisa: ca. 90 kg. L'inscripziun secloma: **salva nos domine + an + no + dom + mcccccl + rrrr** + (1490). El ei buca decoraus cun maletgs e culaus dalla firma Walpen a Reckingen el Valleis.

1491 L'emprema caplutta a Rueras ei vegnida consecrada ils 4 da december 1491 da uestg Heinric VI da Cuera. Ella possedeve gia da gliez temps treis altars. Igl altar grond fuva dedicaus a Nossadunna, s. Giachen e s. Cristoffel.
Quella emprema caplutta fuva baghegiada cul chor encunter damaun, pia traversal da

quella dad oz. El decuors dalla construcziun dil niev clutger 1928, han ins anflau dretg dalla entrada mirs dalla caplutta veglia, probabel ils fundaments ni rests da petgas.

1730 La baselgia existenta ei vegnida construida igl onn 1730. Consecrau ha ella uestg Benedetg de Rost ils 9 d'october 1730.

1928 Entochen quei onn existeva mo in clutger aviert el nord dil tetg. Il clutger dad oz ei vegnius baghegius quei onn.

1938 La baselgia vegn engrondida per tschun meters encunter miezdi. Quei onn han liug ina vasta renovaziun e construcziun dalla laupia, novas decoraziuns e stuccaturas el chor.

1965 Pli baul vegnevan ils vischins da Rueras a caschun da tuts firaus e tuttas fiastas a Sedrun ella baselgia dalla val als survetschs divins. Igl onn 1965 ei vegniu dau suatientscha alla damonda d'astgar festivar tuttas fiastas a Rueras.

Altar grond

Maletg digl altar: **Maria** cun ils patruns baselgia s.**Giachen** e dretg s.**Cristoffel**. Il maletg pign muossa s.**Placi**. Da mintga vart baldachins da reliquias. Il tabernachel ei novs (1938), las figuras denton veglias, mo renovadas: s.**Barla**, s.**Catrina**, s.**Giachen**, s.**Gion evangelist** e **Maria Immaculata**.

Quei altar ei carteivel vegnius construius el decuors dalla secunda mesadad dil 17avel tschentaner.

Altar lateral dretg

Enamiez la statua dil ss.**Cor da Jesus**, **Ecce Homo** entuorn 1938, dretg s.**Benedetg** e seniester s.**Martin**. Suren enamiez igl **aunghel pertgirader**. Quei altar, ch'ei dedicaus als **sogns aunghels**, s.**Martin** e s.**Benedetg** ei construius entuorn 1750.

Altar lateral seniester

Altar en honor da **Nossadunna**. Enamiez ina copia dalla statua dalla confraternitad dil ss. **Cor da Maria** da Paris, 1848. Quella ei vegnida regalada da Duri Battesta Venzin (1808–1855) da Rueras, ch'ei staus litinent en survetsch franzos. Entuorn **Nossadunna** ein medagliuns culs 15 misteris. Dretg ina statua da s. **Giusep** e seniester ina da s. **Gion Battesta**. Egl ault il s.**Bab**. Altar d'entuorn 1750.

La pesta a Selva

Cura che la muria gronda era stada a Selva, vivevan leu 70 avdonts. Quasi tuts ein morts dalla pesta. Mo dus ein restai vivs e quels eran aunc malperina ed ein i in ord l'auter. In ei ius dalla Punt da Surrein-Selva e lu dalla Punt da Plaun miez orasi Rueras e l'auter ei ius orasi Caspaua da lezza via oragiu a Rueras. Forsa han quels dus stuiu star sil mund per penitenzia, perquei ch'els vegnevan buca perina.

Striegn

In um mava da stgir sin via veglia da Rueras a Selva. Buca lunsch naven da Carmihut vesa el a mesa via in resch niev cunti, suenter diesch pass puspei in. Mo el ha buca propi fidau da quella situaziun e buca priu in dils cuntials. Ed aschia ha quei cuntinuau. Mintga diesch pass in niev cunti tochen ch'el ei arrivaus ellas Ruinas dallas Vals. Leu auda el ina vusch neuasi da Carmihut che cloma: «Sche ti vesses priu in da quels cuntials, sche fusses ti vegnius manizzaus che las gaglinas havessen saviu piclar si tei.*

Il Dutg Grond

Il dutg ei in cunfin denter la part sut dalla val, denter Rueras e Sedrun. Ils dadens fuvan pils dado auters e cuntrari era. Ins fageva schizun legher in da l'auter ed ei esistevan certas saunas tensiuns e rivalitads. Ir a Rueras a mattauns fuva pils mats da Sedrun ina resca – il cuntrari secapescha era. Il dutg formava in cunfin a caschun dalla rimnada dallas nuorsas la primavera per la zavrada, quellas dadens mavan a Rueras, las autras ora a Sedrun ella zona si Valtgeva

La platta dil barlot

Si Caschlè eis ei ina gronda platta, nua ch'ins vesa aunc oz ils peis dallas strias, ch'ei nudai en el crap. Sin quella platta schischevan ils cavrers bien a savens, mo mintga gada cura ch'ei sedestadavan eran ei sper la platta giu. Gie, in era inagada schizun tochen giu Rodunda cura ch'el ei sedestadaus. Quei di ch'il prer ha scungierau il striegn, ruclav'ei buca legher crappa sur el ora. Mo el veva si la stola ed aschia savevan las strias far nuot dil mal. Mo inaga cura ch'il prer leva ira enta Zarcuns vev'el emblidau la stola e; cu'l ei staus en ord Camischolas, sch'udevan quels che mavan ordavon e che vegnevan suenter: „Stuschei, stuschei, il ner vegn." Enaquella ei la lavina vegnida giu e satrau el.

Ondadusa

In num empau misterius cun tun sonor. Stau in Run (bova) che ha formau il bellezza spazi agricol denter Rueras e Zarcuns. Attent prighel da lavinias – oz segirau entras las novas lavineras e plontaziuns el dartguir dalla Ondadusa/Londadusa.

Egl ost da Zarcuns sederscha igl onn 1749 ina lavina dall'Ondadusa a val e satiara treis umens, duas dunnas e sur Giachen Bearth. Plinavon ha quella lavina era destruiu dus clavaus. La lavina da 1749 hagian las strias rut ora. Il caplon ch'eri sin via a Rueras per dar support als disgraziai havevi emblidau la stola. Las strias hagein clamau: «Stuschei, stuschei, el ha emblidau la stola.»

En memoria als disgraziai penda ina crusch, ina aschinumnada "Arma-Cristi" vid ina casa sper la via veglia a Zarcuns. Ils simbols tipics vid la crusch regordan vid las suffrientschas da Jesus: peis e mauns perforai, in cor ardent, la cruna da spinas, sugas, zaunga, hostias, treis quadrels, tgiet, tuaglia, cup da Pilatus, lontscha, guotas, petga, scala, calisch.

Zarcuns

Il num deriva da "sulcus starrare, zuolc" e fa attents sin in terren adattau per la cultura da graun ed ils buns praus per quei diever. Pli baul anflan ins era il num **Cazarcuns** ni **Gazarguns**; 1545 **Fatzanguntz**, 1555 **Sarkuns** e 1630 **Sarcuns**.

Per Zarcuns ei senza dubi igl onn 1622 fetg impurtonts e historics. Ils 8 da schaner cumpara Nossadunna a Gionet da Giuv, in um pietus e da demananza speciala ed originala, denton era dubiteivla. Da Giuv a Zarcuns, ina ferma ura, recitava e meditava el in sulet babnos. Nossadunna empermetta ad el da schar medirar il grau en Tujetsch, persuenter dueigi el ereger ina caplutta gest el liug dalla apparaziun. Ils Tuatschins han fatg mintga sonda avonmiezdi duront il temps da stad firau e teniu ina processiuin a Zarcuns. Aschia sefageva mintga sonda ina processiuin orda Rueras ed en da Sedrun enviars Zarcuns. Vesend ils da Rueras a vegnend ils da Sedrun dator Camischolas en, il cuntrari era vesend ils da Rueras el Dutg Grond, vegneva midau tempo per esser sco emprems a Zarcuns ed anflar ils megliers plazs. Igl onn 1914 ha la pleiv construcziun in niev pierti da lenn avon caplutta per porscher dapli plaz als pelegrins da Nossadunna. Muort la carschen da traffic ils onns 1960, era en connex cun la construcziun dallas ovras hidraulicas, ei ord motivs da segirtad vegniu desistiu dalla processiuin.

Caplutta da Zarcuns

A Zarcuns vegn Nossadunna dalla neiv venerada. La legenda raquenta che Nossadunna seigi cumparida ad in niebel roman la notg dils 5 d'ust 358. Il giavisch d'in fegl ei ius en vigur, perquei ha el sin giavisch da Nossadunna baghegiu ina baselgia sin quei crest che neiv crodi l'auter di. Il medem siemi veva quella notg era il papa Liberius giu.

1622 La caplutta ei baghegiada igl onn 1622 en quei liug, nua che Nossadunna ei tenor la legenda cumparida a Gionet da Giuv ils 8 da schaner da quei onn. Perdetga da quei dat era l'inscripziun el maletg sur l'entrada che secloma:

SICUT IPSAMET BMA V. CUIDAM JOANNI DE GIUF ANNO 1622 DIE VIII JANUARY IN HOC LOCO MIRACULOSE COMPARENS TESTATA EST. QUOD LITERIS, TRADITIONE ET PRAESENTE EF'FIGIE OSTENDITUR PIEQUE CREDITUR.

1630 Igl altar grond ei vegnius consecraus ils 13 da zercladur 1630 da Giusep Mohr, uestg da Cuera, en honor da Nossadunna, s. Maria Madleina e s. Marta.

1672 La caplutta existenta ei vegnida consecrada ils 8 da fenadur 1672 d'uestg Duri VI de Mont en honor da Nossadunna dalla neiv.

1679 Il maletg digl altar dil maun dallas femnas muossa ina Nossadunna e giusut enschanuglias il donatur cun sia famiglia. Il fegl vegl en habit da pader ei igl avat Gallus de Florin da pli tard (1663-1724). Enamiez giudem igl uoppen dalla famiglia Deflorin ei l'inscripziun: «Votum fecit gratiam precepit Durig de Florin 1679» e dasperas: «Aetatis suae 49».

1763 L'entira caplutta ei ornada cun maletgs. Quels sesanflan egl arviul e muossan scenas ord la veta da Nossadunna. Il maletg egl arviul sur la nav muossa co Nossadunna ei cumparida a Gionet da Giuv. Las picturas ha frar Barclamiu de Castelberg malegiu igl onn 1763. Ils onns 1882/84, tier la renovaziun, ein la plipart dils maletgs vegni renovai e surmalegiai bravamein entras frars Columberg, Mustér.

2013 – 2015 Restauraziun dils maletgs ella caplutta. Cun la primavera 2015 ein las lavurs da restauraziun idas a fin. La Tgira da monuments cantunala, ha accumpignau il project e cussegliu ils responsabels. Ils 31 da matg 2015 ha giu liug a Zarcuns la fiasta da terminaziun ed inauguraziun. Ils responsabels han presentau la caplutta e declarau als interessai las midadas ed oravontut ils dessegn murali dalla caplutta che sepresentan ussa en stan original.

Las mesa-glinas sil clutger

Il maletg dalla Nossadunna sin ina mesa-glina deriva dil rapport dalla visiun da Gion d'ina dunna en speranza cosmica che vegn perseguitada d'in drag. La dunna ei encoronada cun steilas e vestgida da sulegl sin la glina. Ella ei exponida al davos cumbat apocaliptic denter drag ed ina siarp che sprezza d'ina vart aua e gl'aunghel Michael da l'otra vart.

Il turmegl

Quei hai jeu viu sco buob. Quei ei schabegiau a Zarcuns sil prau da Martin Valier.

Mintg'onni mava il fein da quei prau ell'aria suls cuolms. Sinquei ei igl aug vegl, il Luis, *Cavegn* vegnius vilau. El ha tratg il cunti da sac suenter il turmegl da fein e quei cunti ei staus naven per quella stad. Gl'atun ei il Luis ius a fiera o Mustér da Sogn Martin. Cheu ei vegniu ina dunna da Medel cun in cunti. Quellas femna ha turnau il

cunti, che Luis veva tratg suenter il fein sil prau a Zarcuns e detg: Vus veis spindrau mei. Jeu vevel fatg patg cul gianter ed ussa sun jeu puspei secunvertida. Jeu engraziel persuenter e dun a vus il cunti per in survetsch bein fatgs.

Camischolas

Caplutta da s.Onna (16avel tschentaner)

1515 L'emprema caplutta a Camischolas po esser vegnida baghegiada entuorn l'entschatta dil 16avel tschentaner.

1517 Il fetg bi e custeivel altar gothic datescha digl onn 1517.

1812 Pader Placi a Spescha ch'ei staus da 1809-1812 caplon a Selva e 1812-1815 caplon a Sedrun, scriva en sias scartiras il suandont sur dalla caplutta da s. Onna: «Der äusserliche Bau derselben ist unansehnlich, die innerliche Auszier aber vorzüglich, was die Altäre anbetrifft sehr angenehm.» Ed en in auter liug: «Die Kirche St. Anna in Camigolas ist inwendig fein ausgeziert.»

1822 Per il di da s. Placi ei gl'entir vitg da Camischolas barschaus giu. Tier quella disgrazia ei era la caplutta daventada ina unfrenda dil fiug. Sulettamein ils mirs eran restai e differentas statuas, caussas moviblas e parts digl altar gothic ch'il plevon e caplons ein vegni da spindrar. Duas unfrendas: Onna Maria de Pally und Maria Liberata Rothmund da siat onns

Suenter il barschament han ins construïu in arviul cun aissas ed in tetg da slondas. Endadens cavegliau, empau in denter l'auter, las differentas statuas ch'ins haveva giu spindrau.

1914 Quei onn han ins clamau igl artist e restauratur Theodor Schnell da Ravensburg per schar restaurar igl altar. El ha demussau fetg grond interess per quei custeivel altar. Igl onn 1915 han ins tarmess las statuas a Ravensburg per la restauraziun. Igl onn 1916 ei la lavur stada finida. Ils 4 d'avrel da quei onn ei igl altar puspei vegnius tschentaus si. Igl altar ei reconstruïus, ornaus e suleraus taluisa ch'el ha oz ina gronda valeta artistica.

2009 Dapi gl'atun 2009 ein las lavurs egl intern dalla caplutta finidas.

Altar gothic

Las statuas presentan: enamiez Nossadunna, seniester s. Conrad e dretg s. Clau. Sin la vart dadens dallas alas en reliev s. Gieri seniester e s. Madleina dretg. Ils maletgs sin las duas portas presentan seniester s. Catrina e dretg s. Ursula. Giudem ils dus maletgs numnai las cefras 15 e 17, pia igl onn 1517. Suren ella encorunaziun stat enamiez ina statua da Jesus denter Nossadunna e s. Gion evangelist. Giudem igl altar ina custeivla statua da s.Onna ord il temps gothic, entuorn 1515, s. Onna metterza (Anna, sia feglia Maria cun Jesus). Ord tgei luvratori deriva e da tgei artist ei igl altar da Camischolas? Erwin Pöschel, che ha perscrutau nos sanctuaris, sa dar negina risposta. El scriva sulettamein ch'igl altar seigi fetg semeglionts cun quel da Sevgein (dapresent el museum a Turitg) e quei principalmein ils reliefs e las duas alas.

Ils maletgs vid igl **arviul** ein picturas d'entuorn 1658. Igl onn 1997 ein els vegni scuvretgs e restaurai e per part era cumpletai. Ils maletgs muossan:

- l'ascensiun da Maria
- s. Zacharias

- Maria cugl affon Jesus
- sontga Catarina
- s.Onna metterza
- Maria sco instruidra
- s.Nicolaus
- Maria sco Eva
- s. Elisabet cun s.Gion

Vid igl arviul denter nav e chor: Jesus vegn tschentaus en fossa ed Arma Cristi.

Il maletg dretg digl arviul muossa s. Bistgaun e s. Roc, dus sogns dallas pestas e murias. S. Bistgaun vegn mussaus culs paliats, ses objects da tortura, e sogn Roc cun in abscess sulla schanuglia e siu tgaun.

Detgas en connex cun Camischolas

Cuglienai

Gion Paul da Camischolas ed aunc plirs giuvens dils mises, da Mulinatsch e Milez eran i a mattauns giu Selva e fatg l'entira notg striegn e barlot e videntau las mattauns sco la bargada dalla notg fa. Encunter la damaun han ei tucchau il zenn dalla baselgia da Selva per spass e lu vuliu turnar a mises. Els ein i ditg e liung per igl Uaul da Sontga Brida entuorn ed ein vegni staunchels. Lu han ei detg: Uss essan nus stai tier las strias e quellas han pudiu tier nus! Lein trer ora ils calzera. Ed els han tratg ora e midau quels, il dretg el pei seniester. Lu han ei viu nua ch'ei eran. Ei eran dadens igl Uaul Tschuppina. Da cheu naven han ei schau en ruaus las mattauns da Selva. Quella historia ei vera.

Il gat ner

Inagada mava in giuven da Camischolas per ir a mattauns naven da Camischolas on Gionda e per la medema via mav'era in giat ner e greva: «Da vegnir anavos mon jeu plaunsiu! Da vegnir anavos mon jeu plaunsiu!» El ha detg quei traso tochen ch'el ei staus on Gionda. E lu cu el ei staus o leu, ei il giat svanius. Quei giat era striegn en la figura d'in giat sco quella dunna da Glion, che mav'en la figura d'in cavagl.

L'appariziun sper Mira

In pur da Camischolas ei ius ina damaun marvegl avon ch'ei tucchi da stizzar per siu risdiv sin in prau. Lu ha el viu oragiu dador Camischolas sin in prau ina famiglia che sulveva. El ha enconuschiu la famiglia, mo mai detg ora, tgi ch'ei eri. Quels vessen fatg, che las gaglinas vessen magliu si el.

Igl um grond

In mat da Bugnei haveva ina muronza a Rueras e vuleva ira tier quella a mattauns. Staus vargaus Camischolas, vesa el in hazer um mond ordavon ad el. Per vegnir sissu, tgeinin che quei seigi, eis el ius pli dabot; mo ei fuva buca pusseivel da sattuer il schani. Ei fuva ina stgiraglia, ch'el veseva buca tec, nua ch'el mava; mo el veseva adina avon el igl um. Suentar esser ius pliras uras, senz'esser arrivaus a Rueras, vegn ei ad el endamen, da trer ora ils calzera e midar giu quels. Strusch ha el giu fatg quei, sche ha el viu, ch'el fuva orasum in precipezi ed havess el fatg mo in pass pli, fuss el ius surengiu.